

СМЕРТНІСТЬ У ПРИРОДНОМУ РУСІ НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА СОРОЧИНЦІ У XVIII СТ. (за даними метричних книг Миколаївської церкви)

У цій статті на основі даних метричного обліку населення підраховано й проаналізовано показники природного приросту населення в м. Сорочинці, з'ясовано співвідношення коефіцієнтів смертності залежно від віку та статі померлих. Увагу акцентовано на відмінностях смертності дітей і дорослих.

Ключові слова: метрична книга, природний приріст населення, природний рух населення, вікова група, народжуваність, смертність.

Головним чинником, який забезпечує існування людського суспільства, є безперервний процес відтворення населення. Його основні елементи: народжуваність і смертність, за показниками яких визначають тип відтворення населення, притаманний тій чи іншій соціальній спільноті.

Панівним, для аграрного суспільства раннього Нового часу, вважається традиційний тип¹. Його особливості, порівняно із сучасним (раціональним) типом, зумовлені взаємодією специфічних санітарно-гігієнічних умов існування людини й функціонуванням системи певних культурних регуляторів, коли моделі поведінки індивідів, практично в усіх сферах життя, визначає традиція, норми якої не потребують раціонального пояснення². Для з'ясування питання про те, як вище згадані чинники працювали в українському соціумі XVIII ст., звернемося до вивчення смертності як одного з визначальних параметрів природного руху населення.

Дослідження смертності в ранньомодерному соціумі неможливе без даних церковного обліку населення, який у той час вели парафіяльні священники та їхні помічники. Саме на них лежав обов'язок оформлення метричних книг. Інформація про шлюби, хрещення й поховання, записана до цих книг, і стала для сучасних дослідників основним джерелом дослідження народжуваності, шлюбності й смертності в українському соціумі XVIII ст. Використовуючи їх, спробуємо з'ясувати динаміку смертності на прикладі однієї парафії. Розглянемо дані метричних книг парафії Святого Миколая містечка Сорочинці, яка належала до Сорочинської протопопії Київської єпархії (у 1776 р. цю протопопію підпорядкували Переяславсько-Бориспільській єпархії)³.

Використане джерело — це дві книги обсягом 71 та 87 аркушів, зміст яких фіксує кількість народжень, шлюбів та смертей у Сорочинцях впродовж 1741–1786 рр. Сторінки, що стосуються обліку смертей, оформлені у вигляді таблиці, розділеної вертикальними лініями на сім граф, куди по порядку записано номер події, її дату, інформацію про покійного (ця графа є найширшою). Далі йдуть дві графи, в яких записано дані про чоловіків, — зроблено позначку про приналежність до чоловічої статі й зазначено вік покійного. Завершують таблицю дві аналогічні графи для жінок. Записи здійснені скорописом XVIII ст.

Слід, очевидно, погодитися із думкою про те, що метричні книги XVIII ст., як джерело для дослідження демографічних процесів, мають ряд недоліків, перш за все, через недосконалість заповнення формуляра⁴ й неналежного обліку жінок та немовлят⁵. Конкретніше про проблеми, з якими ми зіткнулися при опрацюванні метричних книг Миколаївської церкви, згадаємо нижче.

Розпочнемо зі з'ясування загальних даних метричного обліку населення містечка Сорочинці. Протягом досліджуваного періоду з 1741 р. по 1786 р. в ньому народилося 1187 осіб (642 хлопчики й 545 дівчаток) й померла 1091 особа (567 чоловіків і 524 жінки) (*див. табл. 1*). Загалом же із 46 років, протягом яких вели облік народжень і смертей, лише в 19 випадках зустрічається від'ємний приріст, тобто народжувалося менше, ніж помирало. Один раз народжуваність дорівнювала смертності й відповідно для 26 років приріст був додатний.

На жаль, у метричній книзі за 1741–1763 рр. вік померлих жінок відмічали недовго — лише впродовж 1741–1746 років. Через

**Смертність і народжуваність населення м. Сорочинці по роках
(за даними метричних книг Миколаївської церкви)**

Рік	Народилося			Померло			Коеф. прир. приросту	Рік	Народилося			Померло			Коеф. прир. приросту
	Ч.	Ж.	Разом	Ч.	Ж.	Разом			Ч.	Ж.	Разом	Ч.	Ж.	Разом	
1741	11	12	23	10	9	20	0,1 %	1764	15	14	29	9	12	21	0,2 %
1742	9	12	21	9	5	14	0,2 %	1765	12	16	28	5	6	11	0,5 %
1743	15	6	21	9	5	14	0,2 %	1766	10	13	23	7	15	22	0
1744	10	12	22	11	15	26	-0,1 %	1767	13	9	22	11	14	25	-0,1 %
1745	12	7	19	15	8	23	-0,1 %	1768	15	10	25	7	16	23	0,1 %
1746	6	9	15	8	11	19	-0,1 %	1769	7	9	16	18	10	28	-0,4 %
1747	22	11	33	15	10	25	0,2 %	1770	8	7	15	16	16	32	-0,5 %
1748	9	6	15	16	16	32	-0,5 %	1771	8	7	15	11	18	19	-0,1 %
1749	19	18	37	10	18	28	0,2 %	1772	16	7	23	16	10	26	-0,1 %
1750	15	11	26	6	8	14	0,3 %	1773	11	9	20	11	14	25	-0,1 %
1751	13	8	21	14	12	26	-0,1 %	1774	11	10	21	17	9	26	-0,1 %
1752	16	14	30	13	8	21	0,2 %	1775	12	14	26	24	12	36	0,3 %
1753	16	18	34	6	5	11	0,6 %	1776	15	12	27	13	10	23	0,1 %
1754	15	17	32	22	21	43	-0,3 %	1777	20	10	30	9	16	25	0,1 %
1755	10	15	25	11	16	17	0,2 %	1778	16	11	27	18	12	30	0,1 %
1756	13	10	23	6	18	24	-0,1 %	1779	20	13	33	12	7	19	0,4 %
1757	17	10	27	5	7	12	0,4 %	1780	14	17	31	16	13	29	0,1 %
1758	12	2	14	9	7	16	-0,1 %	1781	24	14	38	18	11	29	0,2 %
1759	15	9	24	12	5	17	0,2 %	1782	20	21	41	15	18	33	0,2 %
1760	11	10	21	12	8	20	0,1 %	1783	15	26	41	18	14	32	0,2 %
1761	11	9	20	8	12	20	0	1784	20	23	43	23	19	42	0,1 %
1762	11	10	21	5	11	16	0,2 %	1785	17	12	29	12	10	32	-0,1 %
1763	10	8	18	9	14	23	-0,1 %	1786	25	27	52	10	14	24	0,7 %
Разом	298	234	532	251	228	479	1,6 %	Разом	344	311	655	316	296	612	1,8 %

це ми будемо оперувати тільки даними другої книги (1764–1786 рр.), в якій відмічено вік усіх зареєстрованих покійниць. У таблиці, складеній на основі записів цієї метричної книги, наведені дані, які показують, що протягом цього 23-річного періоду народилося 655 осіб (344 хлопчики й 311 дівчаток), а померло 612 осіб (316 чоловіків і 296 жінок) (див. табл. 2).

Серед них зареєстровано 2 довгожителі: 90-річні Данило Ханко, який помер 10 грудня 1773 року⁶, й Федір Сульженко (помер 8 грудня 1775 р.)⁷. Наскільки точно визначив їхній вік парафіяльний священик, коли робив запис, сказати важко, адже, обидва народилися ще задовго до впровадження метричного обліку населення на території Гетьманщини⁸. Отже, звіритися з даними метрики він не міг,

а тому, ймовірно, користувався усними свідченнями односельців та родичів, які навряд чи були достовірними хоча б через те, що люди ранньомодерного часу мало переймалися точністю обрахунків й свого, й чужого віку⁹.

Таким чином, поряд із неналежним обліком жіночої смертності ще одним недоліком джерела можна вважати й неточність визначення віку серед представників старшого покоління. Врахуємо це, проводячи свої обрахунки.

Тепер перейдемо до вивчення смертності. Серед зареєстрованих у третій частині сорочинської метричної книги за 1764–1786 рр. більшість померлих становили маленькі діти віком до чотирьох років — їх 252 особи або 41,2 % від загальної кількості (див. рис. 1). Хлопчиків померло більше (134 особи), ніж

Смертність дітей у віці до 5 років (1764 — 1786 рр.)

Рік	Чоловіки	Жінки	Всього
1764	5	4	9
1765	2	3	5
1766	3	9	12
1767	5	5	10
1768	2	6	8
1769	10	5	15
1770	7	8	15
1771	5	6	11
1772	5	3	8
1773	3	8	11
1774	4	1	5
1775	5	4	9
1776	9	4	13
1777	6	5	11
1778	8	6	14
1779	9	1	10
1780	10	7	17
1781	4	5	9
1782	8	7	15
1783	9	8	17
1784	9	9	18
1785	6	2	8
1786	-	2	2
Всього	134	118	252

дівчаток (118 осіб). Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що хлопчиків, зазвичай, народжується більше, ніж дівчат. Біологічною сталою є “вторинне співвідношення статей”, що в демографічній науці позначає співвідношення живо народжених хлопчиків і дівчаток. Ця цифра становить 105–106 народжень хлопчиків на 100 народжень дівчат¹⁰.

У наступній віковій категорії: 5 — 9 років число померлих різко знижується. Кількість втрат у ній була відчутною, але набагато меншою, ніж серед наймолодших, — 74 особи (або 12,2 % від загальної кількості померлих). Переважали дівчата — 40 осіб проти 34 хлопців. Серед підлітків частка померлих у порівнянні з молодшими віковими групами була незначною — 23 особи або 4 % від загальної кількості. Так само перевага за дівчатами (13 осіб проти 10 хлопців).

Як бачимо на рис. 1, в усіх наступних вікових категоріях статеве співвідношення помер-

лих досить рівномірне. Впадає в око незначне піднесення смертності серед жінок віком 20–24 роки (1,7 % жінок проти 0,8 % чоловіків) й 30–34 роки (3,5 % жінок проти 1,1 % чоловіків) (див. рис. 1). Серед дорослих чоловіків найбільша частка померлих спостерігається у віці 45–49 років (3,2 % відсотки проти 2,3 % у жінок). У осіб, які померли після 60 років, найчисельнішою була категорія 60–64 роки (2,8 % чоловіків і 2,4 % жінок).

Таким чином, більше половини померлих у 1764–1786 рр. — діти віком до 15 років. Із них 29,1 % становили хлопчики, а 28,3 % — дівчатка. Частка дорослих осіб становила 28,8 % від усіх померлих (15,1 % чоловіки, а 13,7 % — жінки), а осіб похилого віку — 13,8 % (7,05 % чоловіків і 6,75 % жінок).

Отже, в містечку Сорочинцях найвищий рівень смертності виявився серед дітей наймолодшої вікової групи — від 0 до 4 років. За статевим співвідношенням серед померлих пе-

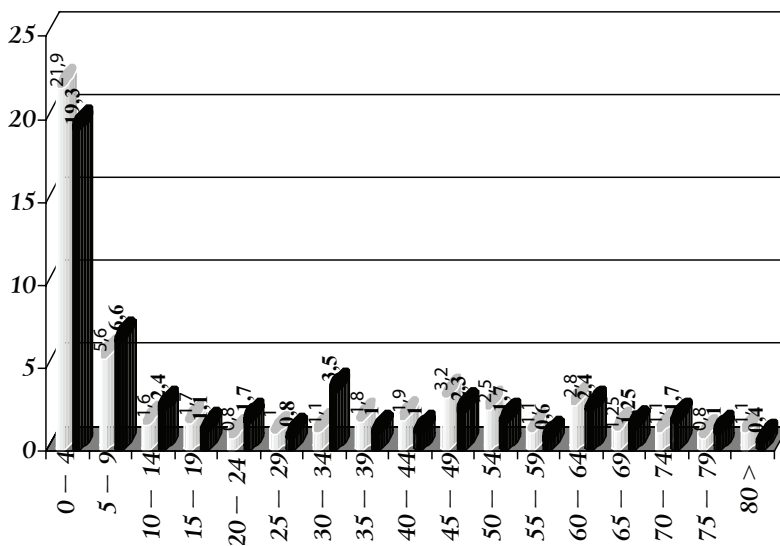

Рис. 1. Розподіл померлих у м. Сорочинцях протягом 1764–1786 рр. за статтю та віковими групами (%)

реважають чоловіки (51,25 % проти 48,75 % у жінок). Якщо перший феномен можна пояснити традиційно високою смертністю серед немовлят і дітей першого року життя¹¹, то причиною другого може бути як істотний недооблік жінок, так і перевага чоловіків в загальній структурі населення містечка.

Тепер спробуємо проаналізувати вищеназвані дані метричних книг, застосувавши методи історичної демографії. Для цього підрахуємо коефіцієнти народжуваності, смертності й природного приросту населення. Зауважимо, що для проведення такого аналізу нам необхідна інформація про загальну кількість населення в містечку. У зв'язку з цим скористаємося даними з Опису Київського намісництва, згідно з яким у 1787 р. у Сорочинцях проживало 3633 особи¹².

На жаль, у Описі не має інформації про розподіл населення за статтями, тому ми не зможемо вирахувати коефіцієнти смертності для чоловіків і жінок окремо. Крім того, підрахунок коефіцієнтів народжуваності й смертності потребує даних про середнє населення, яке вираховується шляхом знаходження середнього арифметичного від числа населення на початок і на кінець досліджуваного періоду. Однак і таких даних у нас, на жаль, не має. Через це використаємо цифру 3633 як середнє населення, тим більше що, на думку класиків сучасної історичної демографії, Л. Анрі та А. Блюма, це цілком допустимо¹³.

Отже, загальний коефіцієнт народжуваності є відношенням кількості народжених

протягом року до середньої чисельності населення. Виражається в промілі¹⁴. Протягом 1786 р. (останній рік, за який ми маємо записи у метричній книзі) у Сорочинцях народилося 52 дитини (див. табл. 1). Таким чином коефіцієнт народжуваності в містечку становив $52:3633 = 0,014 \text{ ‰}$.

Коефіцієнт смертності визначається аналогічно й теж в промілі. Протягом 1786 р. померло 24 особи. Отож співвідношення становить $24:3633 = 0,007 \text{ ‰}$.

Коефіцієнт природного приросту — це різниця між коефіцієнтом народжуваності й смертності, яку прийнято виражати у відсотках. Цей показник для Сорочинців становить 0,7 % на рік. Таким чином природний приріст в Сорочинцях за 1786 р. був додатнім.

Згідно з даними табл. 1, природний приріст в Сорочинцях за 46 р. склав 3,4 %. При цьому необхідно зауважити, що хоча цей відсоток дещо занижений, бо ми працювали з приблизним показником середнього населення, він вказує на загальну тенденцію до зростання населення містечка за рахунок переваги народжуваності над смертністю.

Спробуємо також на основі наших даних обрахувати вірогідність доживання малолітніх дітей до 5-річного віку. Для цього використаємо методику, запропоновану Л. Анрі та А. Блюмом¹⁵. Суть її полягає в тому, що кількість дитячих смертей у віці до 5 років за певний період ділять на кількість народжень за цей же період. Потім цю ж саму кількість смертей ділять на кількість народжень

протягом періоду такої ж тривалості, що розпочався на 5 років раніше. Середній показник цих результатів є коефіцієнтом доживання новонародженого до п'яти років.

Як ми вже відмічали, наше джерело має ряд недоліків, тому ми можемо підрахувати вірогідність для дитини дожити до п'ятиріччя, спираючись лише на дані для періоду 1764–1786 рр. Отже, згідно з нашими підрахунками протягом 23 років (з 1764 р. по 1786 р.) у м. Сорочинцях померло 252 дитини віком до 5 років (*див. табл. 2*). За цей же період відбулося 655 народжень, а протягом періоду 1759–1781 рр. — 554 народжень (*див. табл. 1*).

Вірогідність доживання дітей до 5-річного віку вираховується так: $(252:655+252:554):2=0,420$.

Отже, результат становить 420 на 1000, тобто із 1000 новонароджених виживали й досягали п'ятирічного віку приблизно 420 осіб. Таким чином, більше половини дітей народжених живими в Сорочинцях не переживали періоду першого дитинства. Для порівняння за даними підбірки ООН від 2007 р. в середньому по світу вірогідність дожити, щоправда до 15 років, для народжених живими становила 905 осіб на 1 000¹⁶. У розвинених країнах цей показник був навіть дещо вищим — 988 осіб на 1000, а в найменш розвинених регіонах (Центральна Африка, наприклад) — 752 особи на 1 000¹⁷.

Дослідники демографічних процесів в ранньомодерному суспільстві наголошують на тісному зв'язку підйомів і спадів смертності із сезонними змінами пір року, від яких по своєму страждали представники різних вікових категорій¹⁸.

Розглянемо, як це відбувалося у Сорочинцях (*див. рис. 2*). Як бачимо, підйом смерт-

ності дітей молодше двох років у Сорочинцях припадав на зимові місяці. Потім, у квітні, цей показник різко знижувався, щоб пізніше, влітку, підскочити й плавно знизитися восени. Крива наступної вікової категорії (2–4 роки) відображає плавне протікання процесу без різких спадів і підйомів.

На рис. 2 видно, що діти віком від 5 до 14 років частіше помирали ранньої весни та восени, при цьому крива демонструє тенденцію до спаду смертності влітку й взимку. Показники смертності працездатного населення та людей похилого віку на рис. 2 відображають синхронні підвищення й спади відповідно взимку й влітку, що характерно для ранньомодерних суспільств узагалі¹⁹.

У цілому ж стосовно сезонної смертності в Сорочинцях майже для кожної вікової категорії (окрім наймолодших) простежується тенденція до зниження її рівня влітку. Що, очевидно, слід пояснити впливом погодних умов на перебіг хвороб, типових для сільського населення у ранньомодерну добу²⁰.

За даними Ц. Кукльо, дорослі в сільській місцевості Речі Посполитої протягом XVIII ст. найбільше потерпали від хвороб дихальних шляхів (туберкульозу, ангіни, запалення легень)²¹, які загострюються в холодну пору року. У той же час на рис. 2 можна побачити, що в Сорочинцях смертність працездатного населення і людей похилого віку збільшувалася саме взимку й ранньої весни.

Натомість маленькі діти в основному помирали через інфекційні хвороби (віспа, коклюш, кір) та захворювання травного тракту, спричинених незадовільними санітарними умовами проживання й харчування²². Остання обставина може пояснити підйом дитячої смертності влітку в Сорочинцях (*див. рис. 2*),

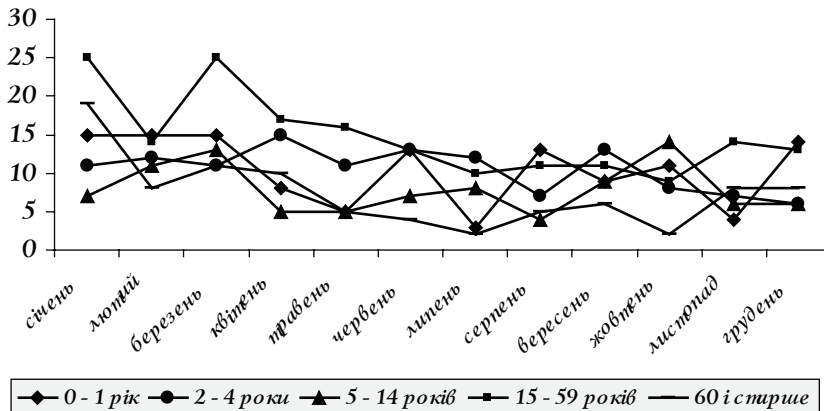

Рис. 2. Сезонна смертність відповідно віку в м. Сорочинці у 1764–1786 рр.

коли спека спричиняла псування харчів, передусім молока, і води, а після зимових холодів з'являлися комахи, які переносили різні інфекції²³.

Таким чином, застосувавши методи історичної демографії у нашому дослідженні, ми визначили коефіцієнти природного приросту для містечка Сорочинці, які засвідчили: високий рівень дитячої смертності, низьку вірогідність доживання дитини до 5 років, залежність смертності різних вікових категорій населення від сезонних змін пір року. З'ясувалося, що,

незважаючи на дуже високий відсоток дитячої смертності, населення Сорочинців зростало, отже, регуляція природного руху населення відбувалася притаманним традиційному суспільству способом, коли висока дитяча смертність коригувала високу народжуваність.

На основі вище зазначеного можемо зробити висновок, що спади й підйоми смертності в Сорочинцях відповідали моделі сезонної смертності, поширеній в Центральній і Східній Європі ранньомодерної доби.

Джерела та література

- 1 *Вишне夫斯基 А. Г.* Воспроизводство населения и общество. — М.: Финансы и статистика, 1982. — С. 59.
- 2 *Вишне夫斯基 А. Г.* Демографическая революция. — М.: Статистика, 1976. — С. 32.
- 3 *Пархоменко В.* Очеркъ истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) въ связи съ общим ходомъ малороссійской жизни того времени. — Полтава: Електрич. Типо-Литогр. Торгового Дома И. Фришбергъ и С. Зороховичъ, 1908. — С. 19.
- 4 *Дмитренко В.* Офіційне законодавство та повсякденна практика ведення метричних книг на території Київської та Переяславсько-Бориспільської епархії у XVIII ст. // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* — Кн. 1. — Львів: Логос, 2009. С. 314–320.
- 5 *Сердюк І.* Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. // *Матеріали за 3-а міжнародна научна практична конференція, “Наука и образование без граница”.* — 2007. Том 12. *История.* Софія. “Бял ГРАД — БГ” ООД, 2007. — С. 17–21.
- 6 *Метрическая книга о родившихся, бракосочетавшихся и умерших (3 января 1741 — 20 сентября 1763 г.).* Николаевская церковь с. Сорочинцы // *Державний архів Полтавської області.* — Ф. 1011. — Оп. 1. — Спр. 177. — арк. 24 зв.
- 7 Там само — арк. 31 зв.
- 8 *Дмитренко В.* Аналіз формулярів метричних книг Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій XVIII ст. // *Одіссос:* актуальні проблеми історії, археології та етнології. — Одеса: Удача, 2009. — С. 192–195.
- 9 *Романова О.* Сповідальні книги Київської метрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // *Український історичний журнал.* — 2008. — № 4. — С. 122–148.
- 10 *Муромцева Ю. І.* Демографія: Навч. посіб. — К.: Кондор, 2006. — С. 62.
- 11 *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XIX в. в.): В 2-х т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб.: “Дмитрий Буланин”. — С. 185.
- 12 *Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.: описово-статистичні джерела.* — К.: Наук. думка, 1989. — С. 272.
- 13 *Анри Л., Блюм А.* Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. — М.: РГУУ, 1997. — С. 186.
- 14 Там само.
- 15 Там само. — С. 78.
- 16 *Вероятность для 15-летнего дожить до 60 лет в развитых странах — 863 на 1000, в развивающихся — 797 // доступно <http://demoscope.ru/weekly/2009/0365/barom04.php>*
- 17 Там само.
- 18 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbirowej. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. — S. 410.
- 19 Там само. — S. 411.
- 20 Там само. — S. 415.
- 21 Там само.
- 22 Там само. — S. 410.
- 23 Там само

Елена Замура

**Смертность в естественном движении населения городка Сорочинцы в XVIII веке
(по данным метрических книг Николаевской церкви)**

В статье на базе данных метрического учета населения подсчитаны и проанализированы показатели естественного прироста населения в г. Сорочинцы, выяснено соотношение коэффициентов смертности в зависимости от возраста и пола умерших. Внимание акцентировано на отличиях смертности детей и взрослых.

Ключевые слова: метрическая книга, естественный прирост населения, естественное движение населения, возрастная группа, рождаемость, смертность.

Olena Zamura

**Mortality rate and the natural movement of population
in Sorochintsy township of XVIII century
(on the basis of register metric books of the Mykolayivska church)**

In this article the indexes of natural population growth in Sorochyntsy are calculated and analyzed. The coefficients of mortality rate are correlated according to age and sex of the dead. Attention is accented on the differences of mortality among children and adults.

Key words: register metric book, natural population growth, age group, birthrate, mortality rate, natural movement of population.

